

**МІНІСТЕРСТВО ВНУТРІШНІХ СПРАВ УКРАЇНИ
ХАРКІВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ ВНУТРІШНІХ СПРАВ**

**Кафедра кримінального процесу, криміналістики та експертології
факультету № 6**

ЛЕКЦІЯ 1

навчальної дисципліни

**Використання спеціальних знань у кримінальному, цивільному та
адміністративному судочинстві**

вибіркових компонент освітньої програми

другого (магістерського) рівня вищої освіти

Спеціальність: 262 «Правоохоронна діяльність»

ТЕМА № 1. ПОНЯТТЯ СПЕЦІАЛЬНИХ ЗНАНЬ ТА ОБІЗНАНОЇ ОСОБИ

Харків 2023

ЗАТВЕРДЖЕНО

Науково-методичною радою
Харківського національного
університету внутрішніх справ
Протокол № 9 від 30.10.2023 р.

СХВАЛЕНО

Вченою радою факультету № 6
Харківського національного
університету внутрішніх справ
Протокол № 9 від 18.10. 2023 р.

ПОГОДЖЕНО

Секцією науково-методичної ради
ХНУВС з юридичних дисциплін
Протокол № 9 від 29.10.2023 р.

Розглянуто на засіданні кафедри кримінального процесу, криміналістики та експертології факультету № 6 ХНУВС (протокол від 16.10.2023 № 9)

Розробники:

Завідувач кафедри кримінального процесу, криміналістики та експертології факультету № 6 Харківського національного університету внутрішніх справ д.ю.н., професор Щербаковський М. Г.,

Рецензенти:

Заступник директора Харківського науково-дослідного інституту судових експертиз ім. Засл. проф. М.С. Бокаріуса з наукової роботи д.ю.н., професор Сімакова-Єфремян Є. Б.

Професор кафедри криміналістики, судової експертології та домедичної підготовки факультету № 1 Харківського національного університету внутрішніх справ, д.ю.н., професор Степанюк Р. Л.

План лекції

1. Історичні передумови виникнення інституту «спеціальних знань» у кримінальному провадженні.
2. Сутність та форми використання спеціальних знань

Рекомендована література:

1. Щербаковський М. Г. Проведення та використання судових експертиз у кримінальному провадженні: монографія. Харків: В деле, 2015. 560 с.
[URL:http://dspace.univd.edu.ua/xmlui/bitstream/handle/123456789/6020/Provedennia%20ta%20vykorystannia%20sudovykh%20ekspertyz%20u%20kryminalnomu%20provadzhenni_monohrafiia_M%20H%20Shcherbakovskyi_2015.pdf?sequence=1&isAllowed=y](http://dspace.univd.edu.ua/xmlui/bitstream/handle/123456789/6020/Provedennia%20ta%20vykorystannia%20sudovykh%20ekspertyz%20u%20kryminalnomu%20provadzhenni_monohrafiia_M%20H%20Shcherbakovskyi_2015.pdf?sequence=1&isAllowed=y)
2. Пиріг І. В. Теоретико-прикладні проблеми експертного забезпечення досудового розслідування : монографія. Дніпропетровськ : Дніпропетровський державний університет внутрішніх справ; Ліра ЛТД, 2015. 432 с.
[URL:https://dduvs.in.ua/wpcontent/uploads/files/Structure/library/student/monogr.pdf](https://dduvs.in.ua/wpcontent/uploads/files/Structure/library/student/monogr.pdf)
3. Навчально-методичний посібник для самостійної роботи та практичних занять з навчальної дисципліни “Судова експертологія: поняття, структура, завдання, функції” (галузь знань 0304 “Право”, освітньо-кваліфікаційний рівень “Магістр”, спеціальність 8. 18010003 “Судова експертиза”) / уклад.: В. Ю. Шепітько, В. О. Коновалова, В. А. Журавель, та ін. Харків: Національний університет “Юрид. акад. України ім. Ярослава Мудрого”, 2012. 24 с.
[URL:https://library.nlu.edu.ua/POLN_TEXT/POSIBNIKI_2012/NMP_0074.pdf](https://library.nlu.edu.ua/POLN_TEXT/POSIBNIKI_2012/NMP_0074.pdf)

1. Історичні передумови виникнення інституту «спеціальних знань» у кримінальному провадженні

Використання спеціальних знань у кримінальному судочинстві має давню історію, пов’язану з виникненням і розвитком судово-медичних, криміналістичних та інших прикладних знань, пов’язаних з участю обізнаних осіб у розслідування, проведенні експертних досліджень.

Раніше за всіх у процесі правосуддя почали використовуватись

медичні знання, про що свідчать численні джерела періоду до нашої ери. Ще Гіппократ вивчав питання абортів, терміну вагітності, тяжкості і смертності різних тілесних ушкоджень тощо. Отримані ним знання і нині широко використовуються у судовій медицині. У старовинних документах є окремі згадки про те, що у Римській імперії провели лікарський огляд тіла вбитого Юлія Цезаря (44 рік до н.е.) і виявили серед двадцяти трьох ран одну, яка стала смертельною. У середні віки проведення судово-медичної експертизи є вже обов'язковим у відповідності до чинних на той час деяких нормативних актів. У 1209 році Папа Інокентій III видав спеціальний припис у справі про вбивство залучити медика для визначення смерті потерпілого. У 1248 році у Китаї з'явилася книга "Hsi Jüan Lu", яку розглядають як перший підручник застосування медичних знань при розслідуванні і судовому розгляді злочинів. У Кримінально-судового Укладення імператора Священної Римської імперії Карла V 1521 року, більш відомого під назвою «Каро- ліна» в ст. 149 було записано вимоги до суду проводити огляд трупа за участю лікаря. Можливість застосування спеціальних знань у судочинстві передбачалася також статтею CXLIX, в якій з метою встановлення факту наявності тілесних ушкоджень регламентувалося проведення судового огляду тіла перед його похованням за участю судді, двох шефенів, судового писаря і одного чи двох хірургів.

Про випадки залучення обізнаних осіб до розслідування злочинів згадувалося і в трактаті Бомануара «Кутюми Бовуазі» XII ст., який відноситься до епохи становлення розшукового процесу у Франції; в збережених документах Китаю X-XIII ст., складених за часів Танської і Сунської династій, які засвідчують факти відібрання відбитків пальців рук з метою ідентифікації особи, та в китайській пам'ятці судової медицини «Сі-

юань-лу» 1247 року. Ордонанс короля Франції Людовіка XIV 1670 року передбачав порядок виклику лікарів і хірургів з метою проведення огляду поранених та померлих, проведення освідування і порівняння документів.

Ретроспективний аналіз становлення інституту обізнаних осіб у Росії свідчить про те, що, починаючи з XV ст., з метою порівняння так званих «подмётных писем» з почерком осіб, які були запідозрені в їх написанні, та встановлення підробки документів стали запрошуватися обізнані особи. Крім цього, в XVI ст. лікарями почали проводитися освідування осіб з метою встановлення тілесних ушкоджень, випадків неправильного призначення ліків, виявлення лікарських помилок. До середини XVII ст. відносяться перші збережені документи про участь лікарів у проведенні зовнішніх оглядів трупів з метою встановлення причин смерті, дослідження ними речовин для визначення їх отрутних та цілющих властивостей, освідування монахами осіб з метою встановлення їх психічного стану, огляд дяками документів з метою встановлення їх достовірності та дослідження почерку в судових справах тощо.

Слід відзначити, що тривалий час законодавча регламентація участі обізнаних осіб у кримінальному судочинстві була відсутньою. Вони здійснювали свою діяльність на підставі указу великого князя або розпорядження призначеного ним судді. Перша згадка про запрошення «сторонних людей» для виконання функцій обізнаних осіб на законодавчому рівні міститься в ст. ст. 272 і 274 «Соборного Уложения» 1649 року. Загальні положення, що стосувались їх залучення до дослідження документів, відображались також в Указе від 9 листопада 1699 року «О порядке исследования подписей на крепостных актах в случае возникшего о подлинности оных спора или сомнения, о писании крепостей помещных и

вотчинных делах в поместном приказе, а не на Ивановской площади, и о потребном числе свидетелей для крепостных актов».

Наступні етапи формування інституту обізнаних осіб пов'язані з прийняттям 30 березня 1716 року «Артикула воинского», який передбачав у справах про вбивства розтин лікарями трупів померлих з метою встановлення причини смерті. Можливість використання спеціальних знань регламентувалася і «Экспедицией Заготовления Государственных Бумаг» 1818 року. У першій половині XIX ст. з'явилися роботи російських процесуалістів, які започаткували теорію судової експертизи, сутність якої обумовлювалася розшуковим характером існуючого тоді кримінального процесу. Так, основним способом отримання визнання обвинуваченим своєї вини у скоєнні злочину, що розглядалося як незаперечний доказ, були тортури, які В.Д. Спасович називав «особенной экспертизой». При цьому експерт відігравав роль ката.

Подальший розвиток правового регулювання участі обізнаних осіб у судочинстві пов'язаний з прийняттям «Свода законов уголовных», ст. ст. 79-81 якого регламентували проведення лікарями медичного огляду мертвих тіл з метою встановлення причин смерті людини, а ст. 328 формулювала умови визнання «свидетельства медицинских чиновников ... совершенным доказательством». Ст. 197 даного Зводу відносила показання обізнаних осіб до джерел доказів.

«Устав уголовного судопроизводства» 1864 року більш детально врегулював діяльність обізнаних осіб. Вони залучались до участі у кримінальному провадженні в тих випадках, коли для точного встановлення обставин вчиненого злочину були необхідні спеціальні відомості або досвід. У ст. 325 зазначалося: «Обізнані особи запрошуються у тих випадках, коли

для точного розуміння обставини, що зустрічається у справі, необхідні спеціальні відомості або досвід у науці, мистецтві, ремеслі, промислі або якому-небудь занятті». А в ст. 326 Статуту говорилося: «Як обізнані люди можуть бути запрошені: лікарі, фармацевти, професори, вчителі, техніки, художники, ремісники, скарбники та особи, які тривалими заняттями у будь-якій службі або галузі набули особливу досвідченість». Вказаний нормативний акт передбачав проведення оглядів та освідкувань через обізнаних осіб (ст. ст. 325-355 Статуту), регламентував можливість залучення перекладача (толмача) та особи, яка розуміє знаки глухих і німих, до участі у справі (ст. ст. 410, 450, 730, 731 793 Статуту), а також допит обізнаних свідків (ст. ст. 693, 573 Статуту) і експерта в суді (ст. 695 Статуту).

У Статуті термін «експертиза» не використовувався. Це призвело до можливості залучення обізнаних осіб не лише для проведення досліджень, але й до їх участі у провадженні слідчих дій. Виконання певних досліджень обізнаною особою без участі слідчого було прообразом сучасної експертизи, а їх проведення в присутності слідчого і понятих - прообразом участі спеціаліста в слідчих діях. Сторони могли просити суд про виклик обізнаних осіб як для перевірки вже «проведеного испытання», так і для «определения предмета», що було продовженням формування таких форм використання спеціальних знань як експертиза і допит обізнаних осіб.

У XVI-XVII століттях появились вже перші наукові праці з судової медицини, а бурхливий її розвиток почався у XIX ст. У цей же період зароджується і криміналістика.

Так, у 1877 році чиновник британської адміністрації в Індії Вільям Хершель, а в 1879 році шотландський лікар Генрі Фулдс, який викладав японським студентам фізіологію, вперше описали спосіб ідентифікації

злочинців за формою папілярних ліній пальців рук, що поклало початок використанню цих знань у роботі поліцейських служб всього світу. Писар поліцейської префектури Парижа Альфонс Бертільон у 1883 році вперше почав використовувати наукові дані антропології і статистики для ідентифікації особи. А одним із основоположників наукових криміналістичних знань вважається австрійський юрист Ганс Грос (1847-1915). Він є творцем першого в світі музею криміналістики у м. Грац.

Процесуальне визначення експертизи як доказу з'явилося у 1808 році у Кримінально-процесуальному кодексі Франції за Імператора Наполеона. Французький криміналіст Боньє характеризував її як «збільшуюче скло». Цей інститут експертизи як форми застосування спеціальних знань отримав подальший розвиток у процесуальному законодавстві XIX ст. Австрії, Італії, Росії, Німеччини та інших країн. А.Ф. Коні у статті «Суд - наука - мистецтво» розкрив картину широкого застосування спеціальних знань у судовій діяльності того часу. Він відмічав, що «судова практика дуже часто примушує звертатися до спеціальних досліджень, зосереджуючи у них центр ваги справи, або звертатися за допомогою до обізнаних людей, тобто експертів, у різних спеціальних галузях знань, мистецтв і ремесел» [63].

Спочатку, як було сказано, експертами виступали особи, які володіли медичними знаннями і давали свої висновки щодо факту смерті потерпілих тощо. З часом спектр і сфера застосування спеціальних знань значно розширилися. Разом з цим розвивалися і наукові погляди на цей інститут кримінального судочинства. Експертизу почали розглядати як вид особистого огляду, а експерта - як інструмент у руках слідчого і судді, які його проводять. Завзятим прихильником цієї теорії у XIX ст. був французький криміналіст Е. Боньє. Ця теорія була народжена

середньовічним інквізиційним кримінальним судочинством, коли при огляді разом з суддями були присутні обізнані особи у певній галузі знань.

Після 1917 року у процесуальному законодавстві колишніх радянських республік, що входили до складу Радянського Союзу, у тому числі України, передбачалася єдина форма застосування спеціальних знань - експертиза. Але у 1949 році А.І. Вінберг вперше у Радянському Союзі порушив питання про введення у кримінальний процес поряд з експертом такої особи як, спеціаліст, функції котрого повинні бути відмінні від функцій експерта. У цьому напрямі почала розвиватися наука про спеціальні знання та форми їх застосування.

Кримінально-процесуальний кодекс Української РСР 1927 року передбачив участь лише деяких спеціалістів (перекладачів, лікарів та педагогів) при проведенні слідчих дій (ст.ст. 66, 162, 190).

У Кримінально-процесуальному кодексі Української РСР 1960 року, що замінив попередній та діяв в Україні до 2012 року, спочатку також участь спеціалістів у розслідуванні злочинів обмежувалась тільки окремими слідчими діями: огляд трупа; ексгумація трупа; судово- медичне освідчування особи; допит осіб, які не володіють мовою, якою ведеться судочинство, сліпих, глухонімих, неповнолітніх; проведення ревізії. Але широке практичне використання спеціальних знань у процесі розслідування кримінальних справ та його наукове обґрунтування спонукало законодавця до внесення відповідних змін у процесуальне законодавство. 30 серпня 1971 року цей Кодекс доповнено ст.ст. 1281 і 2701, які допускають спеціалістів до участі у всіх слідчих та судових діях.

Прийнятий 13.04.2012 року Кримінальний процесуальний кодекс практично не змінив процесуального становища експерта та спеціаліста, але,

одночасно, конкретизував їх процесуальні права та обов'язки у зв'язку з впровадженням змагальної системи кримінального процесу. Участь спеціаліста при проведенні слідчих (розшукових) дій регламентована ст.ст. 71, 72, 79, 80, 83, 105, 122, 126, 228, 236, 237, 240, 245, 262, 266, 327, 329, 357, 358, 359, 360, 361, 496, 517 КПК України. Процесуальний статус експерта, порядок призначення та проведення експертизи регламентовано ст.ст. 69, 70, 79, 101, 102, 122, 242-245, 327, 332, 486, 509, 518 КПК України. З означеної кількості статей помітно, що законодавче забезпечення процесу використання спеціальних знань у кримінальному провадженні вдосконалюється, що є позитивним.

Зазначене дозволяє зробити висновок про те, що використання спеціальних знань у процесі кримінально-процесуального пізнання, є процесуальний інститут, який склався історично. Протягом всього періоду його розвитку вони слугували успішному вирішенню завдань кримінального судочинства, підвищенню якості досудового слідства

2. Сутність та форми використання спеціальних знань

Під знаннями у наукознавстві і філософії розуміють упорядкований у систему і перевірений суспільно-історичною практикою та засвідчений логікою результат процесу пізнання дійсності у свідомості людини у вигляді уявлень, суджень, понять, теорій.

Знання традиційно поділяються на буденні (життєві, загальнодоступні) та наукові. Буденні знання ґрунтуються на життєвій практиці, здоровому глузді та індивідуальному досвіді окремих людей. Наукові знання є системою глибокого пізнання процесів та явищ об'єктивної дійсності, їх

зв'язків, яка за допомогою понять, суджень і теорій розкриває закони розвитку природи та суспільства.

У процесі навчання людина оволодіває певними знаннями, вміннями і навичками. Кінцевою метою навчання є отримання освіти. Освіта буває загальна і спеціальна. Загальну освіту людина отримує незалежно від того, яку освіту вона збирається отримати в майбутньому. Вона є базою спеціальної освіти, оскільки спрямована на засвоєння основ наук, придбання навичок та вмінь, необхідних для всебічного розвитку особистості. Спеціальна освіта дозволяє людині у результаті відповідної підготовки і досвіду роботи отримати знання, необхідні для окремого виду діяльності в межах конкретної спеціальності. Для ефективної професійної діяльності людині крім знань необхідно володіти необхідними вміннями і навичками.

Навички - дії, які характеризуються автоматизмом і досягаються неодноразовим виконанням дій певного виду. Вони дозволяють точно, швидко та економно виконувати операції в усіх видах людської діяльності. За наявності навичок діяльність людини стає продуктивнішою.

Умінням називається елементарний рівень виконання дій, коли ще немає автоматизму, а є необхідність деякою мірою контролювати свої дії. Під вмінням також розуміють майстерність людини в певному виді діяльності, можливість ефективно діяти в різних умовах відповідно до поставлених цілей. Вміння не можливе без використання досвіду і певних знань, без знання немає вміння, це дві неподільно пов'язані частини будь-якої дії.

Систему наукових знань складають суспільні, природничі, математичні і технічні знання. Кожна група знань поділяється на дві підсистеми: загальнотеоретичні (фундаментальні) та прикладні (спеціальні) знання.

Водночас останні як підсистеми цілісної системи знань є системами для своїх підсистем: науки, техніки, мистецтва, ремесла.

Викладені положення потребують розглянути поняття і сутність саме терміна «спеціальні знання», який розглядається у кримінально-процесуальному законодавстві та юридичній літературі. Водночас зазначимо, що роз'яснення цього терміна у Кримінальному процесуальному кодексі України поки що не відображено і залишається дискусійним серед науковців.

З визначень випливає, що не є спеціальними знання буденні, загальножиттєві. Цілі, які стоять перед буденними і науковими знаннями, є різними. Буденне знання встановлює й описує факти, не розкриваючи їх сутності, не завжди відповідає науковим уявленням про ті чи інші предмети, іноді буває невірним. Безумовно, використовувати такі знання у процесі розслідування злочинів неможливо. Наукові знання спрямовані на встановлення об'єктивної істини, виявлення закономірностей природи і суспільства, виникнення та функціонування такого соціального явища, як злочинна діяльність і повинні використовуватись для розслідування злочинів.

Не належать до спеціальних також і юридичні знання. Не треба вважати спеціальними знання щодо кримінально-правової оцінки фактичних обставин провадження і вирішення питань кримінально-процесуального характеру. Але деякі правові знання є також водночас і спеціальними. І тому поняття спеціальних знань в інших галузях права має відрізнятись. Для правознавця, наприклад, в галузі банківського права кримінально-процесуальні знання будуть спеціальними і навпаки.

Виникає питання, чи є знання в галузі криміналістики спеціальними,

адже суб'єктами застосування цих знань можуть бути слідчі, оперативні працівники, спеціалісти. Криміналістика належить до спеціальних юридичних наук. Криміналістичні знання являють собою систему взаємопов'язаних юридичних і природно-технічних наукових знань. Саме сукупність природно-технічних наукових знань прийнято називати спеціальними техніко-криміналістичними знаннями в процесуально-правовому значенні. До спеціальних належать криміналістичні знання, які стосуються виявлення, фіксації, вилучення та дослідження доказів, а також знання щодо предмета відповідних галузей криміналістичних експертиз: балістичних, дактилоскопічних, почеркознавчих, ав- тотехнічних, бухгалтерських тощо.

Знання в галузі криміналістики прийнято вважати професійними знаннями слідчого. Це вірне твердження стосовно правової природи криміналістики та слідчої практики, а також її призначення сприяти своїми засобами і методами розслідуванню злочину. Але не можна вимагати від слідчого поглиблених знань з окремих галузей криміналістичної техніки та судової експертизи. Саме ці знання, які називають спеціальними, найчастіше використовують спеціалісти, експерти та інші обізнані особи, які беруть участь у розслідуванні злочинів.

Важливою рисою спеціальних знань у кримінально- процесуальному значенні є мета їх використання. Вони застосовуються для доказування, яке проводиться в установленому законом порядку, а також для непроцесуального застосування під час проведення оперативно- розшукових заходів. Метою застосування спеціальних знань також є сприяння збиранню доказової і орієнтуючої інформації для розслідування і попередження злочину, а також розробка тактичних і технічних засобів та

методів її збирання. Застосовувати спеціальні знання можуть не тільки обізнані особи (експерти, спеціалісти), але й особи, які здійснюють оперативно-розшукову діяльність та слідчі, хоча результати їх застосування будуть мати різне процесуальне значення.

Дослідники запропонували багато визначень спеціальних знань, що використовуються у кримінальному судочинстві. Вважаючи більшість висловлених науковцями думок такими, що достатньою мірою розкривають суть, мету та напрямки використання спеціальних знань, зазначимо основні критерії визначення поняття спеціальних знань.

Отже, при визначенні спеціальних знань слід враховувати, що:

1) спеціальні знання є неюридичними, за винятком означеного вище, тобто знання, що є не професіональними для слідчого, працівників оперативних підрозділів, прокурора, судді; 2) повинні базуватись на досягненнях науки, не бути загальновідомими; 3) за способом здобуття спеціальні знання набуваються або теоретичним засвоєнням певної інформації, або періодичними практичними заняттями окремим видом роботи; 4) метою використання спеціальних знань є сприяння вирішенню завдань кримінального судочинства.

Узагальнюючи, можна надати визначення терміна «спеціальні знання».

Спеціальні знання - сукупність теоретичних знань і практичних умінь і навичок у галузі науки, техніки, мистецтва чи ремесла, набутих у результаті фахової підготовки або професійного досвіду роботи, що використовуються з метою розслідування та попередження злочинів.

На сучасному етапі немає єдиної думки щодо форм використання спеціальних знань, її кількості, процесуальної регламентації, змісту та класифікації. Доцільно розрізняти процесуальні і непроцесуальні форми

використання спеціальних знань. *Процесуальними* слід вважати такі форми, що прямо передбачені законом, а саме: а) участь спеціаліста у кримінальному провадженні; б) проведення судових експертиз. *Непроцесуальними* слід вважати спеціальні знання не за межами кримінального процесу, а ті, що прямо не передбачені законом. Такими формами є: а) відомчі розслідування, перевірки технічного стану; б) проведення досліджень об'єктів безпосередньо на місці події; в) консультаційно-довідкова допомога; г) надання технічної допомоги в підготовці технічних засобів, виконанні трудомістких робіт; д) використання допомоги обізнаних осіб при проведенні оперативно-розшукових заходів.

Законодавець дозволяє застосування будь-яких видів спеціальних знань у галузі науки, техніки, мистецтва та ремесла. Це цілком справедливо, оскільки нормами кримінального права врегульовано значну кількість суспільних відносин, а пізнання причин та обставин їх порушення у процесі слідства може вимагати застосування різних за змістом спеціальних знань, досвіду та навичок. Не менш важливим аргументом є те, що людство у своєму розвитку постійно збагачується все новими і новими знаннями у різних галузях, тому дати в законі їх вичерпний перелік неможливо.